

Het vergrootglas van Clio

Rede uitgesproken in de Pieterskerk door

Cees Fasseur

ter gelegenheid van de 426e Dies Natalis
van de Universiteit Leiden op 8 februari 2001

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

Niet te lang wil ik U in het onzekere laten over het onderwerp van deze diesoratie. Het vergrootglas van Clio, de muze van de geschiedenis, is de biografie. De biografie vergroot een bepaalde persoon uit, licht deze uit de geschiedenis van zijn of haar tijd. De biografie of levensbeschrijving is het oudste genre van de historiografie en zelfs van de literatuur in het algemeen.¹ Sinds Plutarchus zo'n negentien eeuwen geleden zijn *Parallelle levens* schreef, waarin hij telkens een Griek tegenover een Romein stelde, is zij het verhaal van grote mannen, of om het politiek correcter te zeggen van grote 'mensen'. En wie niet groot is, wordt door de biograaf groot *gemaakt*. Ook al mogen sedert de opkomst van de moderne biografie, een eeuw geleden, de menselijke zwakheden en tekortkomingen van de hoofdpersoon vaak breed worden uitgemeten, ik moet nog de eerste levensbeschrijving tegenkomen waarin de schrijver aan het slot geslagen vaststelt, dat zijn hoofdpersoon een onbenul was, aan wie hij ten onrechte aandacht heeft besteed. Zo is de biografie een 'self-fulfilling prophecy'. Ze wordt geschreven met de schijnwerper.

Het hanteren van een vergrootglas of een schijnwerper leidt onontkoombaar tot blikvernaauwing. Door de concentratie op één mensenleven kunnen in een biografie het tijdperk en de samenleving waarvan de hoofdpersoon deel uitmaakte slechts zijdelings, in de marge, beschreven worden. De maatschappelijke en morele opvattingen die het gedachtengoed van de beschrevene hielpen vormen, de sociale context waarin hij of zij functioneerde, de talloze grote en kleinere gebeurtenissen die zijn of haar leven beïnvloedden, kunnen slechts aangeduid worden. De biografie, hoe goed de hoofdpersoon daarin *getekend* is, levert per definitie een *vertekend* beeld op. In de biografie blijft de tijd waarin de hoofdpersoon leefde ongrijpbaar. De tijd spoelt er - het beeld is van de Britse geschiedfilosoof R.G. Collingwood - doorheen als het zeewater door een oud scheepswrak.²

De Leidse emeritus-hoogleraar S. Dresden heeft in zijn *De structuur van de biografie* een aantal lezenswaardige beschouwingen gewijd aan de moeilijkheden die de biograaf op zijn weg ontmoet. Zijn opvatting dat een zekere mate van objectiviteit alleen kan worden gevonden in een licht ironische en vrijblijvende instelling van de schrijver jegens zijn held, onderschrijf ik ten volle.³ Het streven naar waarheidsvinding en het besef van de betrekkelijkheid van alle dingen, ook voor zover het de eigen benadering en beschrijving van de hoofdpersoon betreft, zijn onmisbare voorwaarden voor een goede biografie.

Over de biografie als historisch en literair wetenschappelijk genre bestaat een immense literatuur. Richard Holmes heeft die nog verrijkt in zijn flonkerende Huizingalezing in deze kerk drie jaar geleden.⁴ Het lijkt mij daarom beter het pad van de theoretische bespiegelingen te verlaten en aan te knopen bij eigen werk en ervaringen. Daar bestaat des te meer reden toe waar nog deze maand - het zij in alle bescheidenheid gezegd - het tweede en tevens laatste deel van mijn biografie over koningin Wilhelmina zal verschijnen. Daarin staat haar rol in de Tweede Wereldoorlog

centraal, toen zij vanuit Londen de stem en het symbool was van het vrije en strijden-
de Nederland.

Valt er iets goeds te zeggen van een tweedelige biografie die een vorstelijk persoon tot onderwerp heeft? Ik herinner U aan de befaamde tirade van Lytton Strachey, de biograaf van koningin Victoria, tegen de 'two fat volumes' waarmee de Engelsen van zijn dagen hun doden plachten te herdenken. Die onleesbare levensverhalen met 'their ill-digested masses of material, their slipshod style, their tone of tedious panegyric, their lamentable lack of selection, of detachment, of design'. Tweedelige levensbeschrijvingen, kortom, die wel geschreven leken door de doodgraver als laatste onderdeel van zijn funeraire werkzaamheden.⁵

Ook een historicus van recenter faam als David Cannadine laat zich niet onbetuigd. Voor hem is de 'royal biographer' niet meer dan een 'gifted amateur', een discrete hienlikker, wiens stijl dan misschien niet onaardig mag zijn, maar die doorgaans nauwelijks op de hoogte is van de stand en de trends van de historische wetenschap.⁶

Toen ik vijf jaar geleden, opgewekt en nog onbekend met deze kritische uitspraken, aan het schrijven van mijn biografie begon, heb ik mij de vraag gesteld welk aspect uit Wilhelmina's lange leven en regering nu nog het meest vermag te boeien. Het verleden leeft immers bij de actualiteit die het voor het heden heeft. Er zijn biografen die geen anecdote of bijzonderheid uit het leven van hun held onvermeld laten, maar in hun streven naar volledigheid niet of nauwelijks het verband weten te leggen met hedendaagse vraagstukken en thema's. Ik besloot mij daarom te concentreren op het aspect van de persoonlijke invloed van het erfelijk staatshoofd op het regeringsbeleid en vanuit deze invalshoek haar leven te beschrijven. Hoezeer de huidige tijd in allerlei opzichten vreemd mag zijn aan die waarin Wilhelmina leefde, de functie van het koningschap in een parlementaire democratie, waarbij het staatshoofd schuil gaat achter het grondwettelijk schild van de ministeriële verantwoordelijkheid, is in wezen dezelfde gebleven. Het stemt tot voldoening dat deze vraagstelling na vijf jaar niets aan actualiteit heeft ingeboet, integendeel zelfs meer dan voorheen in de belangstelling staat.

Toch knoop ik vandaag liever aan bij een ander thema, dat eveneens centraal staat in een nog steeds voortgaande discussie. Het is de Nederlandse reactie op het leed van de jodenvervolging vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. In het raamwerk van mijn biografie spitste die vraagstelling zich toe op de houding van koningin Wilhelmina tegenover haar joodse landgenoten en joodse vluchtelingen van elders.

Wilhelmina's eerste onderwijzer F. Gediking en de hofpredikant G.J. van der Flier hadden haar als kind verteld van de vervolgingen waaraan het joodse volk door de eeuwen heen had blootgestaan. Zij was daarvan goed op de hoogte. Zo ook van de traditionele Oranjegezindheid van de joodse elite. De Gouden Koets was mede het geschenk van joods Amsterdam geweest. Tot het gemeenschappelijke vaderland behoorde in haar beleving de joodse gemeenschap ten volle, mits deze daar ook zelf prijs op stelde. Bij haar inhuldiging in 1898 was zij tijdens een rijtoer warm toegejuicht in de Amsterdamse jodenbuurt. Aan de talrijke joodse bezoekers die op de audiënties in het

Paleis op de Dam altijd zo trouw hun opwachting kwamen maken, tijdens haar traditioneel jaarlijkse bezoek aan de hoofdstad, dacht zij na de Tweede Wereldoorlog nostalgisch terug: ‘al die brave mensen (...) die nu verdwenen zijn’.⁷

Op 1 april 1924 was zij in gezelschap van man en dochter de gast van de Nederlands Israëlitische Gemeente in de Grote Synagoge aan het Amsterdamse Jonas Daniël Meijerplein. Daarmee was zij de eerste Oranje die deze sjoel bezocht sedert stadhouder prins Willem V in 1768. Na haar binnenkomst werd de koningszang (psalm 21) aangeheven. Vervolgens hield de opperrabbijn, Abraham Samson Onderwijzer, een toespraak, die werd besloten door voorzanger en koor met het gebed voor het koninklijk huis en de, zeker in onze oren, zo tragisch klinkende slotregel: ‘Moge in Hare en onze dagen Juda geholpen worden en Israël veilig wonen.’ Ze bleef een vol uur, wenste de gehele synagoge te zien, evenals een wetsrol, die met speciale toestemming van de opperrabbijn uit de ark werd genomen en voor haar ontrold, en zei na afloop van haar rondgang, dat zij ‘ten diepste ontroerd’ was, ook door zijn woorden over de trouw en afhankelijkheid van de Israëlieten jegens het vaderland.⁸

Nimmer kon zij worden betrappt op antisemitische uitlatingen, die voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland bepaald niet ongebruikelijk waren, ook niet in intellectuele kringen, zoals blijkt uit de recente biografie van Jan van der Vegt over Adriaan Roland Holst; hij was de dichter die de onbegrijpelijke en onleesbare teksten op het Nationaal Monument op de Dam voor zijn rekening nam.⁹

Het nationaal-socialistische en anti-semitische regime dat begin 1933 in Duitsland aan de macht kwam, verfoeide zij hartgrondig. Het drukte ook een stempel op haar persoonlijk leven. Een jaar later vond minister van Buitenlandse Zaken, jhr. A.C.D. de Graeff, de koningin oververmoeid, vaag, verward en in heel slechte conditie. Zij was lusteloos, toonde weinig initiatief, en was ‘ongeloofelijk, bijna ziekelijk pessimistisch’. De gebruikelijke audiënties en diners wilde zij, ook vanwege de crisisevende, niet langer geven. ‘De koningin’, zo schreef De Graeff op 18 februari 1934 vertrouwelijk aan de Nederlandse gezant in Berlijn, J.P. graaf van Limburg Stirum, ‘komt alleen in vuur, als zij over de Nederlandsche nationaal-socialistische beweging en Mussert spreekt. Die verfoeit zij nòg meer dan de communisten!’ Dat was op een moment waarop vele optimistische staatslieden, onder wie De Graeff zelf, nog dachten dat het met de *Führer* en zijn beweging niet zo’n vaart zou lopen.¹⁰

Wilhelmina verlangde begin 1934 van deze minister, dat er gratie zou worden gevraagd voor Marinus van der Lubbe, toen die eenvoudige, ja simpele, Leidse arbeidersjongen in Duitsland ter dood werd veroordeeld op de beschuldiging dat hij de Rijksdag te Berlijn in brand had gestoken. Pas achteraf, zo betoogde zij, was immers de doodstraf op het feit gesteld waarvoor hij door de Duitse rechter veroordeeld was. Buitenlandse Zaken zag er niet veel in. ‘Jongen, met je wankel hoofd/Aan de beul vooruit beloofd’, schreef Willem Elsschot bitter. Een plichtmatig door het departement gedaan verzoek om clementie aan Berlijn haalde niets uit. Van der Lubbe werd op het schavot gebracht en onthoofd.¹¹

In Nederland wonnen de extremistische partijen, zowel ter linker- als vooral ter

rechterzijde, aan kracht. De ellende van de crisis en de vrees voor revolutionaire dreigingen waren daar de oorzaak van. De parlementaire democratie leek niet langer bij machte de reusachtige politieke en economische vraagstukken van die dagen tot een oplossing te brengen. Bij de verkiezingen voor provinciale staten in 1935 kreeg Musserts Nationaal-Socialistische Beweging, die voor het eerst meedeed, liefst acht procent van de stemmen. Zou het daarbij blijven? De schrik sloeg velen om het hart.

Al legde Mussert in zijn toespraken veel nadruk op een sterk gezag en op de noodzaak van politieke vernieuwing - twee onderwerpen die ook Wilhelmina's warme belangstelling hadden - ook al bediende hij zich van vormen, kleuren en gebruiken die aan de vaderlandse folklore waren ontleend, zoals het 'houzee'-geroep op partijbijeenkomsten, en al bezigde hij nationalistische taal, zij voelde geen enkele sympathie voor of affiniteit met hem en zijn beweging. Zij zag in Mussert de bekrompen burgerman en landverrader, die hij uiteindelijk ook bleek te zijn, en koesterde een even intense als intuïtieve afkeer van zijn in wezen onnederlandse en goddeloze ideologie. Zelfs in de oorlog negeerde zij hem en zijn partij en wilde zij hem voor radio-Oranje het liefst doodzwijgen, 'omdat', zoals zij tegen een naaste adviseur zei, 'dit een tè verachtelijk onderwerp is en hij een ééndagsvlieg'.¹²

Mussert was niet de enige die in deze jaren de nationalistische trom bespeelde. De liefde voor het vaderland stond ook bij meer serieuze partijen hoog aangeschreven. Het angstvallig neutrale Nederland koesterde zijn onafhankelijkheid, zijn vlag en zijn geschiedenis. Het was trots op het grote rijk overzee, op de koene daden van zijn vliegers, de gezagvoerders van de KLM en de KNILM, die met hun gewaagde reizen naar de Oost deden denken aan de mannen van stavast, die er in de Gouden Eeuw op hun houten schepen heen waren gezeild. De jeugd werd in nationalistische zin opgevoed. De nationale liederen waren goed vertegenwoordigd op de aubades die in de ochtend van koninginnedag voor de burgemeester en andere autoriteiten ten gehore werden gebracht. Zelfs de sociaal-democraten gingen in de jaren dertig overstag. In 1937 verklaarde het (nieuwe) beginselprogramma van de SDAP, dat deze partij zich door 'historische lotsgemeenschap' deel van de Nederlandse natie voelde.

Aan dit wijd verbreide patriottisme, dat volledig samenviel met haar persoonlijke overtuiging, gaf Wilhelmina uitdrukking in de toespraak bij haar vijfendertigjarig regeringsjubileum op 9 september 1933 in het Olympisch Stadion in Amsterdam. 'De Nationale gedachte bindt ons hier allen tezamen', zo zei ze. En zij vervolgde: 'Wij willen ons zelf zijn en blijven'.¹³ Tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in Duitsland konden haar woorden niet worden misverstaan.

Niettemin schoot zij in deze vooroorlogse jaren op één belangrijk punt tekort. In maart 1939 verzette zij zich met succes tegen de vestiging van een kamp voor joodse vluchtelingen uit Duitsland in het op een tiental kilometers van paleis het Loo gelegen dorp Elspeet.

Na de gewelddadige *Reichskristallnacht* van 9 op 10 november 1938 had Nederland te maken gekregen met een grote instroom van joodse vluchtelingen uit Duitsland. De Nederlandse regering in de persoon van minister van Binnenlandse

Zaken Van Boeyen en zijn ambtenaren waren gaan zoeken naar een geschikte locatie waar, voor het eerst sinds de Eerste Wereldoorlog, asielzoekers en andere vluchtelingen grootschalig konden worden gehuisvest (tot dan toe was die opvang aan particulieren overgelaten of georganiseerd in kleine kampen). Nadat eerst aan Noord-Brabant was gedacht, viel de keuze op de Veluwe. Op 10 maart 1939 nam de gemeenteraad van Ermelo in een (aanvankelijk besloten) spoedvergadering onder druk van de minister het besluit om in te stemmen met de vestiging van een centraal en vermoedelijk permanent vluchtelingenkamp op het Elspeterveld aan de grindweg Uddel-Elspeet. Honderd hectare grond zou voor het asielzoekerscentrum worden gereserveerd.

Het onverwachte besluit wekte op de Veluwe grote beroering. In Elspeet werd verontwaardigd geprotesteerd, onder meer met een beroep op de zondagsrust. Ook de ANWB en de Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer uitten hun ongenoegen in adressen aan de minister. Een toeristische trekpleister in het hart van het land, de ongerepte Veluwe, aldus deze organisaties, zou veel van haar aantrekkingskracht verliezen, indien een deel van het gebied werd afgeschermd voor een vluchtelingenkamp.

In dit koor van protesten schaarde zich een bekende natuurliefhebber en Veluws grootgrondbezitter, de koningin. Zij was als ieder ander overvallen door het ministeriële initiatief. Pas op de dag dat de Ermelose gemeenteraad er zijn goedkeuring aan gaf, werd zij per brief door de minister van Binnenlandse Zaken ingelicht. Op 14 maart volgde haar reactie en die was duidelijk genoeg. Het secretariaat van de koningin liet de minister weten, 'dat Hoogstdezelve bepaald betreurt', dat de keuze was gevallen op een terrein zó dicht bij paleis het Loo. Het ware haar aangenaam geweest, indien dat terrein, 'eenmaal de keus op de Veluwe gevallen zijnde, veel verder van het Loo had gelegen'.¹⁴

Het ministerie van Binnenlandse Zaken in samenwerking met Justitie legde vervolgens een onverwachte voortvarendheid aan de dag. Reeds drie dagen later was een ander terrein gevonden, in een verre uithoek van het land, en daarom als keuze voor een vluchtelingenkamp veel minder omstreden: het Amerveld in de Drentse gemeente Westerbork. Via dit kamp Westerbork - maar dat kon niemand in 1939 nog vermoeden - zou het grootste deel van de joodse bevolking in Nederland in de oorlogsjaren worden weggevoerd naar Duitse concentratie- en vernietigingskampen.

Voor ons die weten wat het joodse volk in de Tweede Wereldoorlog is aangedaan, valt het moeilijk enig begrip op te brengen voor het protest van koningin Wilhelmina. Die wetenschap bestond in 1939 niet. Haar bezwaren tegen de onderbrenging van joodse vluchtelingen uit Duitsland in de omgeving van het Loo laten zich daarom eerder vergelijken met de bezwaren van talloze Nederlanders nu, onder wie veel lezers van *NRC Handelsblad*, die blijkens recente krantenenquêtes - soms schoorvoetend - zich kunnen vinden in het opnemen van vluchtelingen en asielzoekers in ons land, maar dan wel op voorwaarde dat het asielzoekerscentrum niet te dicht bij hun huis of in hun gemeente wordt gevestigd.¹⁵ Voor zover bekend, heeft niet één Nederlander in 1939 zijn (of haar) lidmaatschap van de ANWB opgezegd uit protest tegen de houding van deze

organisatie. Dat neemt niet weg dat Wilhelmina's verzet, hoewel niet geheel onnavoelbaar, bepaald niet de meest heffende episode uit haar leven en lange regering is geweest. Een jaar later was zij zelf gedwongen haar land te ontvluchten. Misschien heeft zij in de vijf jaren van ballingschap in Engeland, die zouden volgen, nog wel eens teruggedacht aan haar protest tegen een vluchtelingenkamp op enkele kilometers van haar geliefde, door de Duitsers in beslag genomen, paleis het Loo.

In Londen toonde zij zich in haar toespraken voor radio-Oranje een uiterst strijdbare vorstin, die van een onblusbare haat tegen de Duitsers was vervuld. Het bracht de bezetter ertoe in september 1941 het in Nederland achtergebleven vermogen van het koninklijk huis en al haar overige goederen verbeurd te verklaren vanwege, zoals een communiqué van rijkscommissaris Seyss-Inquart liet weten, 'de verbazingwekkende scheldwoorden', die zij tot Hitler en het Groot-Duitse Rijk placht te richten.¹⁶

Wie nu die tientallen, bijna altijd door haarzelf geschreven, toespraken leest, valt het op dat zij daarin zo weinig over het thema van de jodenvervolgung zegt. Het leed en het onrecht dat de Duitse bezetter over Nederland bracht, hekelde zij keer op keer in vlamme bewoordingen. Aan de geleidelijke ontrechting, discriminatie, vervolging, wegvoering en vernietiging van ruim honderdduizend joden in Nederland werd echter maar in enkele toespraken specifiek aandacht besteed. In feite was dit slechts het geval in haar toespraken van 17 oktober 1942 en oudejaarsavond 1943. In de eerste zei ze:

Ik deel van harte in Uw verontwaardiging en smart over het lot onzer Joodsche landgenooten; en met mijn geheele volk voel ik de onmenselijke behandeling, ja het stelselmatig uitroeien van deze landgenooten, die eeuwen met ons samenwoonden in ons gezegend vaderland, als ons persoonlijk aangedaan.¹⁷

Haar woorden lieten aan duidelijkheid en felheid van toon niets te wensen over, maar waren ze ook voldoende? Waarom heeft zij niet keer op keer voor radio-Oranje gehamerd op het afschuwelijke kwaad van de jodenvervolgung en aangedrongen op hulp bij onderduik en andere vormen van bijstand die niet-joodse landgenoten aan de vervolgendenden konden verlenen?¹⁸

Hier dreigt opnieuw het gevaar waarvoor ik in het begin van mijn betoog waarschuwde. In de biografische context kan het leven van de hoofdpersoon te gemakkelijk worden losgemaakt van zijn tijd en van de opvattingen die toen onder tijdgenoten opgeld deden, om te worden benaderd vanuit het nu heersende gezichtspunt. De vraag is hoe andere geallieerde oorlogsleiders, met name Churchill, Roosevelt en De Gaulle, destijds reageerden op de *holocaust*.

Hoewel de eerste twee, dus de Britse oorlogspremier en de Amerikaanse president, bepaald niet ongevoelig waren voor de stem en steun van hun grote joodse achterban, hebben zij tot laat in de oorlog zich niet of met duidelijke terughoudendheid uitgesproken over de *shoah*, de systematische vernietiging van zes miljoen joden door de nazi's. Daar waren verschillende redenen voor. Het gruwelijke nieuws sijpelde in zijn volle omvang omfloerst en met grote vertraging in Engeland en Amerika door.

Aanvankelijk vreesden de geallieerden dat het geven van ruchtbaarheid aan de bijna ongelofelijke verhalen over de uitmoording van honderdduizenden onschuldigen als doorzichtige anti-Duitse propaganda zou worden afgedaan door de neutralen en door de Duitsers zelf. Dat was ook in de Eerste Wereldoorlog gebeurd met gechargeerde verhalen uit Britse koker over de inzet van Duitse strijdassen. Ten tweede bestond er bij de geallieerden grote aarzeling om onderscheid te maken tussen de slachtoffers van het naziregime door het volle licht te laten vallen op de wrede vervolging van één groep ongelukkigen. Ten derde wilden vooral de Engelsen de indruk vermijden, dat zij een oorlog voerden ten behoeve van de joden. Dat dreigde hun positie tegenover de Arabieren in Palestina en het verdere Midden-Oosten te verzwakken.¹⁹

Churchill was in de herfst van 1941 door de Britse geheime dienst ingelicht over moordpartijen op joden in Polen en Rusland, maar hoorde volgens zijn biograaf Martin Gilbert pas op 7 juli 1944 over Auschwitz. Ook De Gaulle maakt in zijn memoires en correspondentie vrijwel geen enkele toespeling op de *holocaust*.²⁰ Misschien was het nieuws wel te gruwelijk om het ten volle te kunnen bevatten.

Illustratief was in dit opzicht de houding van de joodse hoofdredacteur van het Londense weekblad *Vrij Nederland*, Van Blankenstein. Hij kon, zo leert de Leidse dissertatie die zijn kleindochter in 1999 aan hem wijdde, zich eenvoudig geen voorstelling maken van de systematische uitmoording van de joden door de Duitsers en hun handlangers. Berichten over pogroms waren er in het verleden vele geweest, maar een historisch voorbeeld van een dergelijke *stelselmatige* vernietiging van miljoenen mensen om wille van hun ras of geloof bestond niet. Bij de eerste berichten over de gaskamers die Londen bereikten, dacht hij nog aan 'koortsachtige overdrijving'. Daar waren de Duitsers toch te beschaafd, te geciviliseerd, voor!? Zijn verdediging dat *Vrij Nederland*, hoewel het persorgaan van de Nederlandse regering in ballingschap, niet meer aandacht had besteed aan de jodenvervolging vatte hij in 1947 in één zin samen:

Wie zegt al het gebeurde te hebben voorzien, praat achteraf met een inzicht in het karakter en de duivelse macht tot demoralisatie van een Hitler, Himmler enz. die de luguberste fantasie ver te buiten zijn gegaan.²¹

In zijn blad had de jodenvervolging dan ook bepaald niet de eerste prioriteit. Wel berichtte het blad op 1 augustus 1942 dat de Duitsers een begin hadden gemaakt met de deportatie van de Nederlandse joden naar Polen en Rusland. Vervolgens verschenen er tal van andere berichten over 'de jacht op onze Joodsche landgenooten'. Ze hebben ongetwijfeld Wilhelmina geïnspireerd tot de door mij aangehaalde woorden uit haar radiotoespraak van 17 oktober 1942. Onduidelijk bleef niettemin wat het lot van de weggevoerden was. Weliswaar deden verontrustende berichten de ronde, maar zekerheid was er niet. Tot laat in 1944 werd er rekening mee gehouden dat grote aantallen gedeporteerden in Polen nog in leven waren.

Met de kennis van nu over de *shoah* kunnen wij het betreuren, dat Wilhelmina zich niet veel vaker over dit onderwerp tot het Nederlandse volk heeft gericht. Aan de rechtlijnigheid van haar op een betrekkelijk vroeg moment in de oorlog voor de radio

uitgesproken standpunt is echter geen twijfel mogelijk.

In haar toespraken klinkt verder door dat er voor haar in beginsel geen verschil bestond tussen het lijden van de joodse bevolkingsgroep en dat van andere Nederlanders. Haar mening was helder. Het Duitse juk was barbaars en onmenselijk. Alle landgenoten in bezet gebied leden daar gelijkelijk onder. Een onderscheid in 'ergheid' van lijden tussen verschillende groepen oorlogsslachtoffers paste daar niet in en kon afbreuk doen aan de onderlinge eensgezindheid en solidariteit. Dit was ook het standpunt van het kabinet-Gerbrandy en van vele voormannen van het verzet. Waren bij de hulpverlening de joden als aparte groep behandeld, dan zou dit in hun ogen juist met het oog op de nazistische rasseneer ongepast zijn geweest. Joden werden dan opnieuw anders behandeld dan anderen.²²

Achteraf kunnen wij vaststellen dat deze redenering in de toenmalige omstandigheden begrijpelijk maar wel simplistisch was. De *holocaust* was in zijn gruwelijkheid van een volstrekt andere orde dan welke andere gebeurtenis in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog ook. Dat inzicht is in feite pas in de laatste fase van de oorlog en na 1945 gegroeid, ja eigenlijk eerst ten volle in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Dat latere besef kan niet de maatlat zijn waartegen de uitspraken van Churchill, Roosevelt en Wilhelmina in de oorlogsjaren worden afgezet.

De tijd is de onverbiddelijkste van alle rechters, maar ook hij moet rechtvaardig zijn. Ook hij moet het verleden beoordelen naar de kennis die toen voorhanden was. Het misstaat daarom niet, en zeker niet in deze kerk, om te eindigen met een woord uit het Oude Testament, een tekst uit het Bijbelboek Prediker, een tekst die op verschillende niveaus gelezen kan worden:

Alles heeft zijn uur en ieder ding onder den hemel zijn tijd.

—

De tekst van deze voordracht is ten dele ontleend aan verschillende hoofdstukken uit: Cees Fasseur, Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas. Dit boek verscheen op 21 februari 2001 bij uitgeverij Balans te Amsterdam.

1. Jan Romein, *De biografie* (Amsterdam 1946) 14; John A. Garraty, *The Nature of Biography* (Londen: Jonathan Cape 1958) 41-42.
21. R.G. Collingwood, *The Principles of History and other Writings in Philosophy of History* (with an Introduction by W.H. Dray and W.J. van der Dussen) (Oxford 1999) xxxix.
3. S. Dresden, *De structuur van de biografie* (Den Haag 1956) 86-95. Hij werkte dit standpunt verder uit in een interview in het *Biografie Bulletin* 1997/1, 39-46 (i.h.b. 42-43).
4. Richard Holmes, *De biografie en de dood* (Amsterdam 1997).
5. Lytton Strachey, *Eminent Victorians* (London 1918), viii.
6. David Cannadine, *The Pleasures of the Past* (Londen 1997) 24.
7. L. de Jong, *Herinneringen*, deel II ('s-Gravenhage 1996) 127.
8. Een verslag van dit bezoek in: *Centraal Blad voor Israelieten in Nederland*, 4 april 1924. In 1904 had Wilhelmina reeds de Portugese Synagoge in Amsterdam bezocht.
9. Jan van der Vegt, *A. Roland Holst. Biografie* (Baarn 2000) 268.
10. B.G.J. de Graaff, 'Van Limburg Stirum, diplomaat in bange dagen te Berlijn (1927-1936)', *Vierde Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw*, 11-39, i.h.b. 25.
11. Willem Elsschot, 'Van der Lubbe', *Verzen* (Brussel 1943).
12. Wilhelmina aan F. Beelaerts van Blokland, 19 februari 1943.
13. P. de Zeeuw, *Vorstin en Volk. Woorden van H.M. Koningin Wilhelmina* (Baarn 1945), 60.
14. Voor de integrale tekst van de correspondentie: Corrie K. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland 1938-1940* (Kampen z.j.) 97-99.
15. Volgens *NRC Handelsblad* van 21 december 1999 vond blijkens een enquête 48 procent van de ondervraagden de vestiging van een asielzoekerscentrum in een straal van drie kilometer van de eigen woonplaats 'tamelijk of heel bezwaarlijk'.

16. Zie *De Tijd* van 16 september 1941 en L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (wetenschappelijke editie), deel 5 ('s-Gravenhage 1974), 164.
17. M.G. Schenk en J.B.Th. Spaan, *De Koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H.M. Koningin Wilhelmina gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (z.pl. 1945) 52.
18. Dit is het verwijt dat met name Nanda van der Zee haar maakt in *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse Jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997) 193-195.
19. Uitvoerig over dit onderwerp: Richard Breitman, *Official Secrets. What the Nazis planned, what the British and Americans knew* (Londen 1998), 102-105, 152.
20. Martin Gilbert, *Road to Victory. Winston S. Churchill 1941-1945* (Londen 1989), 245, 846. Nicolas Tenzer, *La face cachée du Gaullisme. De Gaulle ou l'introuvable tradition politique* (Parijs 1998), 32-33.
21. Elisabeth van Blankenstein, *Dr. M. van Blankenstein. Een Nederlands dagblad-diplomaat 1880-1964* (Zeist 1999), 274-275.
22. *Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, deel 6c, 945 (J.A.W. Burger).